

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЗА ПОЛЗАТА ОТ БЕЗПОЛЕЗНОТО.
ЕРУДИЦИЯ И ФИКЦИЯ

Маргарита Серафимова
Институт за балканистика, БАН

ABOUT THE UTILITY OF INUTILE .
ERUDITION AND FICTION

Margarita Serafimova
Institute of Balkan Studies, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. Is literature useful for anything? Where does its unenviable fate to cast in-exhaustible doubts come from and why is it today in such a radical opposition to science for example? The disciplinary crisis of the literary theory also raises the pertinent question about the relations between fiction and knowledge.

Usually, the rigor, the necessity and the objectivity of the scholarly approach is opposed to the dilettante nature of the literary one as useless and disordered. However, the links between science and fiction are numerous. In this case, it is not about to mix them: we will search for their common epistemological objective and their shared cognitive territories.

Key words: Literature, Science, Knowledge Construction, Disciplinary Frontiers

Неотдавна един италиански професор по литература издаде есе под формата на „манифест“, озаглавено *Ползата от безполезното* (Ордине 2015). В него като в своеобразна антология са събрани мнения на писатели и мислители от различни епохи за полезността на литературата, за ролята ѝ за съхраняването на духовността, за моралната ѝ стойност. Въпросът е какво още може да се направи, за да бъде защитено литературното *знание*. Да се опитаме да видим литературата в съпоставка с другите интелектуални практики и да се запитаме защо, ако тя действително ни дава знания за живота, днес е в такава радикална опозиция спрямо науките, например.

Сложността на начинанието идва от факта, че трудно може да се обори максимата, според която познание, което не носи пари, е безполезно. От друга страна, всеки литературен текст ни научава на нещо за света или за нас самите. „Литературната творба може понякога да каже повече за обществото от много

текстове с претенции за научност“, признава П. Бурдийо (Bourdieu 1992: 68). Разбира се, фикцията не е наука, и нейното знание има различен характер. Инженерите не се подготвят по книгите на Жул Верн и никой пътепис не може да замести джипиеса, макар че някои книги действително имат силата да ни служат за водачи. Познанията за света не се придобиват единствено в учебниците по физика.

Ето защо може да твърдим, че далеч от това, да бъде противоположност на реалното, фикцията изгражда познавателни механизми, рамки на опита, където се проиграват възможностите на действителността. Нейните способности за извършване на спекулативни операции са подсилени от комбинацията на елементи от действителността, обогатена с различни представи, въображение, символика. Погледната сама по себе си, литературата няма нужда да дефинира своите основания: „художественото съвършенство е иманентно неподдаващо се на сравнение“ (Цицерон), „изкуството е безполезно“ (О. Уайлд) и за този, който умее да го оцени, се изчерпва с „чувството на наслада“ (Р. Барт). Но на този поглед отвътре се противопоставя друг, десакрализиращ ракурс, който настоява за отговори на въпроси като тези: за какво служи литературата? Какво произвежда тя? Как може да я използваме? Това ни провокира да опитаме – в духа на прословутата полезност – да видим как съжителстват литературата и науката, кои са споделените им територии на познание, какъв е семиотичният обмен между тях. Старата дихотомия между „красиво“ и „пригодно“, която ни отвежда към едно изгубено съчинение на Аврелий Августин (*De pulchro et apto*), позволява да разгледаме литературата с оглед на нейната въвлеченост и приложимост, и то не само като резултат, но и като метод. Барт определя литературата като ефект от три сили: *mathesis*, *mimesis* и *semiosis*, отбелязвайки огромния научен товар, който тя носи, като допълва: „литературата работи в пролуките на науката“ (Barthes 1978: 22-23). Но дали редом с нея литературата запазва своята автономия, или се явява просто хетерономия на знанието. Нещо повече: възможно ли е литературата да допринася за открития, от които да се ползват и науките?

Да започнем от четенето, най-лесно за наблюдение. В една своя лекция, посветена на четенето, английският писател Нийл Геймън споделя как присъствал на прогнози, свързани със строежа на затвори в Америка. Затворническата промишленост, казва той, трябва да планира бъдещия си растеж – колко килии ще бъдат необходими, колко ще бъдат затворниците след петнайсет години? Оказва се, че това може лесно да бъде изчислено, като се използва твърде елементарен алгоритъм, базиран на въпроса, какъв е процентът на децата между десет и единайсет години, които не могат да четат. И макар че няма как да твърдим, че образованото общество не познава престъпността, взаимовръзките са съвсем явни (Gaiman 2013).

Преди време попаднах на информация, според която в Канзас сити, Мисури, при приемането им студентите по медицина получават като подарък един внушителен том със заглавие *On Doctoring – Stories, Poems, Essays* – ан-

тология от литературни текстове върху болестта, грижите, живота и смъртта. Организаторите на обучението обясняват жеста с това, че „студентите ще научат повече за грижите от литературата, отколкото от книгите по патология, където се изучава само медицина“ (Winckler 2004).

Като става дума за полза, се сещам и за понятието *библиотерапия*, което нашумя преди няколко години и което е свързано с начина, по който книгите ни влияят, а идентификацията с героите ни помага да се справим с изпитанията, превратностите на съдбата или депресията. Все пак, май си остава само метафорично съблазнително някой да може да ни предпише „две щипки“ Пико де ла Мирандола за повдигане на духа или „настойка“ от ренесансови сонети срещу любовна болка.

Може би един от най-прочутите примери за ползата от четенето на книги представлява историята на Шлиман, чието натрапливо четене на *Илиада* го отвежда до Троя и до съкровището на Приам. Въпреки съществените грешки в датирането, неговото начинание, като цяло, се увенчава с успех. Изводът е ясен: четете книги, те могат да ви помогнат да откриете златно съкровище.

Но нещата не са така категорични, и проникването на науките една в друга, както и на литературата в науките, е много по-фино, по-дифузно и разбира се, много по-проблематично.

Важен обрат в осмислянето на знанието внесе конструктивизмът, който през 70-те години на XX век допринесе за въвличането на фикцията в дисциплинарния дебат. Тази област, традиционно граничеща с не-знанието, неочаквано заяви своя когнитивен принос и на нея започна да се гледа с епистемологичен интерес. Беше променена самата концепция за езика, включително за научния език като неутрален и транспарентен инструмент, предназначен да предава адекватни представи за реалността. Езикът изпъкна като комплексно място за изработване на познания. Науките започнаха да преосмислят своите граници и стана възможно проникването между дискурсите, на което сме свидетели днес. Едно ново, научно осмисляне на фикцията допринесе да се види конструираната природа на знанието, за разлика от репродуктивната, налагана дотогава от позитивистка позиция. В този контекст се открие важността на скриптуралната работа на изследователя, усилията му за придаване на форма, за формиране, за ин-формиране и транс-формиране на знанията (Bonoli 2010: 34). Самата литература беше видяна като място на изобретяване на форми на познание, за което допринесоха и изследванията за ролята на метафорите в полето на „семантичната иновативност“, като място на оригинално езиково творчество (Рикъор 1994).

За всички стана ясно, че наука се прави не само с лаборатории, но и с думи. Нещата съществуват сами по себе си, но биват възприемани единствено като феномени, т.е. представени в дискурс. Човекът по природа е *homo fabulator*, а не бива да забравяме, че някога науката е била дори поетичен жанр, закрилян от музите.

Езиковата природа на знанието проличава на всички нива, и нерядко дори отделната езикова формула може да подтикне към нови открития – например прочутото изречение на Декарт „Мисля, значи съществувам“ – във философията, на Галилей „Върху луната има планини“ – в астрономията или на Енрико Ферми „Атомът е делим“ – във физиката. Може да се говори за дързостта на езика, предизвикваща иновации в дадена наука. Така изрази, които първоначално изглеждат абсурдно или безумно, са се оказвали способни да тласнат науката в търсене на нови хоризонти.

Литературните жанрове и процедури също се оказват важни при експониране на знанието. Може да говорим дори за евристичната стойност на разказа, а също да изредим цял списък от своеобразни *жанрове на знанието* – писма, диалози, автобиографии, дневници – литературни форми, от които черпят много науки. Даже разказът в миниатюра, какъвто е анекдотът, се оказва значим, а може би дори емблематичен за науката, традиционно съпътстващ всяко голямо откритие. За името на всеки известен учен има закачен поне един анекдот, наративизиращ или драматизиращ акта на изнамирането, още от прочутия възглас – *Еврика!* – на Архимед, та до днес. Неочакваното откритие, което под формата на благоприятен случай или приятна изненада се стоварва върху учения, създава особен мит, свеждащ дългите и упорити усилия на научния труд до щастливо мигновение. Хорас Уолпоул става кръстник на явлението, назовавайки го *серендипити*, като превръща в нарицателно име старата персийска приказка за трите принца на Серендип. Съществува цял наниз от анекдоти за открития, които не са търсени целенасочено: за Уилям Харви, който открива принципа на кръвообращението, наблюдавайки каналите на Холандия, за Джеймс Уат, който отгатва в чайника, вдигащ пара, бъдещата парна машина, или за Исак Нютон, който вижда в падащата от дървото ябълка принципа за всеобщата гравитация.

Други литературни жанрове също трайно започват да се свързват с науката. Така например, когато Монтен утвърждава есето, очарован от свободата на изразяване, която то му дава, сам не знае, че слага началото не просто на една литературна форма, а на изследователски метод със забележително бъдеще.

Що се отнася до автобиографията (чието реноме на свидетелски жанр бе доста разколебано след „разкритията“ на Ф. Льожон), ако се върнем към Шлиман, трябва да уточним, че неговите отношения с литературата не са свързани толкова с това, което чете, колкото с това, което пише. Може смело да твърдим, че Шлиман трудно би се превърнал в най-известния археолог на всички времена, ако не бе написал своята автобиография. При него става дума дори за наративна стратегия, целяща да афишира едни факти за сметка на други и така да създаде персонален мит, граничещ на места със съзнателна автофикция. Посредством разказа той конструира своя имидж на археолог, основан върху мита за детето, което мечтае за Троя, решено един ден да я открие. Не казва обаче нито дума за образованието му, за годините от 1866 до 1869, когато учи археология в Париж. От автобиографията, съставена от допълващи

се разкази, написани на четири различни езика, така и не става ясно как един самоук търговец претърпява такава зрелищна трансформация. Това е по-скоро съзнателно езиково начинание на човек с подчертан лингвистичен интерес (да не забравяме, че изработва своя методика за учене на чужди езици).

Учените по традиция търсят литературен израз за своите хипотези, както показва опитът на Коперник, Галилей или Кеплер, което провокира един историк на науката да заговори за *Поетическата структура на света* (Hallyn 1987). Може да се каже, че крайният резултат на всяка наука е разказ, в който намират място и красноречието, и поезията. В него има не само ерудиция, но и реторика, не само формулиране, но и убеждаване. Откровено поетична е дейността на учения и при *назоваването* – наред с откритията, науката трябва да измисли и език, свойствен за всяка нова теория. Така астрономията и днес пази много от поетичните имена, дадени на космическите явления от времето на безпроблемна близост на литературата и науката.

При раждането си една научна теория е много внимателна към формите си на изказ: тя желае да говори на всички. Понеже за много от теориите сме се родили твърде късно, нека се обърнем към онези, на които сме съвременници, например фракталната геометрия. Нейният създател, Беноа Манделброт, се обръща към широка аудитория от специалисти и неспециалисти, съблюдавайки прецизно възможностите за понятност и достъпност на тезите, които излага. Може да се каже, че изложението се развива в две времена, с глави, предназначени за математици, пъхнати като джобове в хода на „повествованието“, за които авторът уточнява, че могат да бъдат прескочени, като впоследствие строго следи за кохерентността и логиката на „разказа“, така че той да остане четивен „със“ или „без“ частите, написани на специализиран математически език. В увода на своето съчинение изрично отбелязва, че то е насочено „към широка публика“ и изразява амбицията си, както сам казва, „да накара специалистите от различни науки да мечтаят и творят заедно с мен“ (Манделброт 1996).

По-драматични обаче са отношенията между литературата и науките за човека, поради естествената близост между тях. Хуманитарните науки изскачат от литературния разказ, несъмнена е ролята на реалистичния роман на XIX век за тяхното раждане и на историята, антропологията, психологията или социологията са били нужни много усилия да се разграничат от литературата. В предговора към *Човешка комедия* Балзак уточнява, че историците са оставили неизследвани огромни територии, свързани с отделните индивидуални съдби, и принципите, които ги движат във всекидневието, улисани единствено със събитията в общественния живот на нациите. Ето защо се заема той, писателят, да напише тази забравена история на нравите. Това съперничество ще продължи повече от век, преди хуманитарните науки да осъзнаят напразните усилия да се отрекат от фикцията. Забележителен в този процес на обратно движение на махалото е, например, опитът на т. нар. *микроистория*, в чийто интелектуален инструментариум охотно нахлуват наративни схеми, почерпани от литерату-

рата, правейки достоверността на историческия разказ само по-убедителна (Ginzburg 1994). Такъв е примерът с едно научно изследване – *Сиренето и червеите* на Карло Гинзбург (Ginzburg 1976)¹ – направено с четивността на роман, което не просто реконструира една индивидуална история, но я и разказва, както разказва и самия процес на търсене на автентични документи. Всъщност, именно наслагването на двата типа разказ – на „героя“ и на „автора“, на изследователския обект и на изследователския метод, на излагане на фактите и на трудността на тяхното събиране, подреждане и интерпретиране, превръщат изследователя в *следовател*² и този факт сам по себе си отваря една нова голяма тема в общата рамка на връзки между наука и фикция.

Точно тук проличава ролята на литературата като равностойна интелектуална практика, наред с научните подходи. Когато Едгар По поверява на литературния текст анализа на умствените способности и човешката проникателност, това ознаменува раждането на един нов жанр: полицейския роман. По този начин прави от интелекта главен герой, докато самата криминална интрига се явява единствено в качеството си на пример: разказваната история е претекст, докато истинският обект на разказа е механизмът на конструиране на знания³.

Умствените способности, разгледани като аналитични, сами по себе си малко се поддават на анализ. Преценяваме ги само по резултатите. Известно ни е между другото, че за изключително надарения с тях човек те са източник на най-висша наслада. Както силният човек се радва на физическите си дарби и изпитва удоволствие от упражненията, които привеждат мускулите му в движение, така и аналитикът ликува от умствената си способност, с която *разплита* разни загадки. Той обожава загадките, ребусите, йероглифите; проявява в разгадаването им такава

¹ Това е историята на серия от процеси, водени от инквизицията през XVI в. срещу Менокио, фриулски мелничар, бърлив и инатлив, жаден за знание, който се възправя срещу Църквата. В хода на разказа идеите на Менокио се прецизират и приемат формата на една изненадваща визия за света, която К. Гинзбург иска да разбере и чиито първоизточници се опитва да намери. Историята се чете като роман, по-точно, полицейски роман. Сравнението е на самия автор, който в друг свой текст оприличава на детектив изследователя от т. нар. науки на предположението (археология, палеонтология, семиотика...), при които невъзможността от експериментално знание бива компенсирана от умозрителните усилия на разчитане на знаците, на следите, в един метод или път (*met-hodos*) в обратен на обичайния причинно-следствен порядък, отзад напред. Именно това търсене на познанието съставлява канавата на разказа: то го определя и структурира.

² Заимствам сполучливата етимологична фигура от П. Шуликов, Следовател или изследовател? – В: Криминалното. Факти и фикции. Шумен, ШУ „Епископ Константин Преславски“, 2016, с. 15-54.

³ Тук има и нещо друго: полицейският роман като средство да бъде показана интерпретативната сила на всяка творба, която, тръгвайки от единичния факт, успява да изгради общ смисъл, универсално послание.

дълбока *проницателност*, която изглежда свръхестествена за обикновените схващания. Неговите изводи, породени от самата същност и душа на метода, като че наистина са плод изцяло на интуицията. Способността за разгадаване може да се засили много с изучаване на математиката, и особено с онзи най-висш неин раздел, който несправедливо и просто заради обратния ред на своите действия се нарича примерно *par excellence*, анализ. [...] Разказът, който следва, ще послужи на читателя за нещо като коментар към току-що приведените твърдения (По 1981: 132).

Именно това дава основание на Е. По да постави на друг свой разказ, *Загадката на Мари Роже*, подзаглавието „Продължение на *Убийствата на улица Морг*“, чието обединяващо звено е фигурата на детектива, разследващ различни случаи, с което също ще зададе модел с бляскаво бъдеще.

Преди около една година, когато в разказа „Убийствата на улица Морг“ се опитам да опиша някои от забележителните умствени качества на моя приятел Шевалие Ш. Огюст Дюпен, и през ума ми не минаваше, че ще се върна някога към тази тема (По 1981: 167).

В търсене на корените на разследването, на анкетата, на разчитането на знаците К. Гинзбург предприема – прилагайки същите тези принципи: на разследването, анкетата и знаковостта – едно пътуване към извора на нещата, за да очертае профила на друг познавателен модел, в чието конструиране литературата участва на равни начала заедно с науките (медицината, правото), заедно с практиките (лова). Така много преди Волтер да направи този интерпретативен метод достояние на широката европейска публика със своя Задиг, който смайва слугите на царицата, като описва в детайли търсенето от тях кученце, без никога да го е виждал (Волтер 1983), и преди Е. По и А. Конан Дойл да го прехвърлят към юридическата практика (следата), медицината (симптоматиката) или семиотиката (знаците), проличава архаичният жест, който лежи в основата му – ловецът, приклепнал в калта и разглеждащ следите, оставени от преследваното животно (Ginzburg 1979, 1986).

Все така невидимо литературата споделя (изобретява, изпробва, провокира) и други епистемологични парадигми, някои от които Гинзбург търпеливо изследва (Гинзбург 2016). Така например, науките заимстват от литературата (и от визуалните изкуства) вниманието към детайла, перспективата, натрупването на гледни точки към дадено явление, както и цял наниз от литературни похвати, като приближаване и отдалечаване от обекта, проспективност и ретроспективност, проиграване на неизбежността и случайността, метода на „отстранението“ и пр. Без да стигаме дотам да твърдим, че науката е само един от начините да бъде превърната действителността в разказ, анализът на връзките между науката и фикцията би позволил да видим редица случаи на симултанност, синергичност и симбиоза на научното и фикционалното.

Самата наука се стреми да създава героични разкази от Омиров тип, опитвайки се да въвлече цялото мироздание в единен ред – от теорията на

Дарвин до актуалното днес търсене на „божествената частица“. Съвременната физика действително се доближава до изкуството и подобно на литературата се заема с невидимото. Хигсбозонът, суперсиметрията, антиматерията и целият този свят, чиито размери се свеждат до една милиардна част от милиметъра и време една милиардна от секундата, разкриват красотата на един свят, който никой не може да види. Детекторите на ЦЕРН се превръщат в катедралите на новите времена. Както казва един от физиците, колайдерът е най-голямата машина на света, само че *поетична* машина, тя не произвежда нищо, *не служи* за нищо (Miserez 2017).

Явно чистата наука прилича на изкуство, а още Платон смята, че всички интелектуални занимания са свързани чрез определена вътрешна съгласуваност. Това поставя заедно геометрията, архитектурата, изобразителното изкуство, литературата, историята и пр. Обединени от общи познавателни модели, чрез които явленията от действителността се оказват нанизани по определен начин, образуващи поредици, конфигурации, в които дори случайностите са вплетени в релефа на събитията и участват в знанието ни за нещата, те правят произволността и хетерогенността на света по-понятни.

Цитирана литература

- Волтер 1983:** Волтер, Ф. *Философски новели*. София: Народна култура, 1983.
- Гинзбург 2016:** Гинзбург, К. *Дървени очища*. Девет размишления за дистанцията. София: Критика и хуманизъм, 2016.
- Манделброт 1996:** Манделброт, Б. *Фракталните обекти*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.
- Ордине 2015:** Ордине, Н. *Ползата от безполезното*, София: Изток-Запад, 2015.
- По 1981:** По, Е. *Избрани творби*. София: Народна култура, 1981.
- Рикьор 1994:** Рикьор, П. *Живата метафора*, София: ЛИК, 1994.
- Barthes 1978:** Barthes, R. *Leçon*, Éditions du Seuil, Paris, 1978.
- Bonoli 2010:** Bonoli L. Histoire, littérature et philosophie: un travail d'innovation langagière, *A contrario*, vol. 14, N 2, 2010, pp. 27-38.
- Bourdieu 1992:** Bourdieu, P. *Les Règles de l'art : genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil, 1992.
- Hallyn 1987:** Hallyn, F. *La Structure poétique du monde*. Paris, Seuil, 1987.
- Gaiman 2013:** Gaiman, N. Reading and obligation, The Reading Agency, 18.10.2013. Accessed on 11 April 2017: <<https://readingagency.org.uk/news/blog/neil-gaiman-lecture-in-full.html>>.
- Ginzburg 1976:** Ginzburg, C. *Il formaggio e i vermi*. Einaudi editore, 1976.
- Ginzburg 1979:** Ginzburg, C. Spie. Radici di un paradigma indiziario, in *Crisi della ragione*, a cura di Aldo Gargani, Einaudi, 1979, pp. 57–106.
- Ginzburg 1986:** Ginzburg, C. *Miti emblemici spie. Morfologia e storia*. Einaudi, 1986.
- Ginzburg 1994:** Ginzburg, C. Microstoria: due o tre cose che so di lei, *Quaderni storici*, 86, 1994, p. 514-539.

- Miserez 2017:** Miserez, M.-A. La beauté de l'invisible, 7 mai 2017. Accessed on 16 May 2017: <https://www.swissinfo.ch/fre/visions-du-r%C3%A9el_la-beaut%C3%A9-de-l-invisible/43143904>.
- Winckler 2004:** Winckler, M. Médecins sous influences, Le Monde diplomatique, Janvier 2004, p. 3. Accessed on 12 December 2016: <<http://www.monde-diplomatique.fr/2004/01/WINCKLER/10693>>.

